

11. Михайленко П.П. Міліція України у складі Міністерства охорони громадського порядку УРСР (1962-1968 рр.) // Міліція України. – 2004. – № 3.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5926.

І. М. Лубко

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ПЛАНОВОГО ЦЕНТРАЛІЗМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

У комплексі широкомасштабних перетворень, ініційованих в аграрному секторі народного господарства М. Хрущовим, одне з чільних місць належить проблемі реконструкції засад планового централізму, спроба видозміни якого була здійснена в другій половині 50-х років XX століття.

У наявній на сьогодні значній історіографічній спадщині (як радянського, так і сучасного періоду), присвяченій аграрній проблематиці періоду М. Хрущова, через цілу низку обставин не приділено належної уваги цьому досить важливому компонентові „аграрної концепції М. Хрущова”. Однак окремі фрагменти, присвячені окресленій проблемі, знаходимо у працях відомих дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

У цілому залишається актуальним з'ясування реальних чинників, які зумовили необхідність проведення децентралізації керівництва сільськогосподарським виробництвом, та осмислення перебігу повсякденної реалізації нової практики й визначенні її наслідків для розвитку аграрної галузі загалом, що і є метою пропонуваної статті. Об'єкт вивчення – аграрна концепція М. Хрущова, предмет – лібералізація планового централізму в період „відлиги”.

У сталінський період централізоване планування адміністративно-командної системи стало непорушним стрижнем радянської економіки. Регулювання розвитку сільськогосподарського виробництва здійснювалося шляхом надмірного втручання в найменші деталі технологічних процесів, оскільки Й. Сталін без жодних сумнівів вважав, що самостійно ефективно господарювати колгоспи неспроможні. Результати такого „підключання” вочевидь відомі: хронічний, до того ж прогресуючий занепад сільськогосподарської галузі. Повсякденна практика планування колгоспного виробництва початку 50-х рр., як зазначає російська дослідниця О. Вербицька, ґрунтувалася на “суспільно необхідній кількості продукції землеробства та тваринництва без врахування реально існуючих для її виробництва можливостей у колгоспах” [8, 21–22].

Партійно-державні органи шаблонно, з притаманним їм адміністративним завзяттям, без врахування конкретних економічних та природно-кліматичних умов детально планували колгоспам розміри посівних площ, урожайність, поголів'я та продуктивність худоби. Проте навіть за таких обставин земельний фонд використовувався вкрай неефективно, різко зменшувалися валові збори сільськогосподарських культур та відчутно знижувалася продуктивність тваринництва. Статистика паперових планів та реальних показників

виявлялася неспівмірною. Такий стан речей не міг не позначитися на колгоспній економіці, а отже – й на ставленні колгоспників до виробництва [9, 7].

Щоправда, певна спроба удосконалити практику планування була зроблена на лютневому (1947 р.) пленумі ЦК ВКП(б), де піддавався гострій критиці шаблонний підхід до складання колгоспних виробничих планів. Кінцеві рішення пленуму формально засуджували “підміну наполегливої систематичної організаторської роботи в колгоспах і виховання кадрів адмініструванням, частою зміною голів колгоспів, порушення внутрішньоколгоспної демократії” [10, 213]. Проте, виступаючи на словах проти адміністрування, партійні органи продовжували давати господарствам конкретні завдання щодо термінів оранки, розмірів посівних площ, кількості поголів'я худоби за видами і т.ін. [10, 215–219].

Поставлений у складні умови роботи управлінський персонал колгоспів змушений був вдаватися до “подвійної бухгалтерії”. Так, у колгоспі ім. Сталіна Березівського району Одеської області щорічно планували посів 80 га ячменю і тільки 10 га вівса. На утримання 210 голів колгоспних коней такої кількості овесу зовсім не вистачало, тому колгоспне керівництво вирішило засівати додатково 30 га вівса, зменшуючи тим самим посівні площі ячменю. Щоб не змінювати цифр доведеного їм державного плану і не накликати на себе обурення з боку районного керівництва, посів вівса показували як посів ячменю, а овес оприбутковували і витрачали як ячмінь [11, 32].

Планові показники посіву окремих культур та поголів'я худоби за видами зводилися до того, що в колгоспах нерідко існувало два плани: державний – для звіту та власне колгоспний – для практичного виконання. Так, два плани мав колгосп ім. Чкалова та інші господарства Дніпропетровщини [11, 33].

Модернізаційний курс на економічне стимулювання сільського господарства, взятий після вересня 1953 року, вочевидь продовжував гальмуватися чинним порядком планування. Надмірна деталізація при плануванні “згори” всіх без винятку виробничих процесів по кожному колгоспу не лише позбавляла можливості продемонструвати власну ініціативу, а фактично блокувала дії господарників при врахуванні специфічних потреб і особливостей ґрунтового-кліматичних умов регіону. Колгоспні прибутки за таких умов збільшувалися занадто повільно. Інколи їх не вистачало, навіть для того, щоб розраховуватися з державою та основною масою працівників. Тому більшість колгоспів виступала свої зобов'язання перед державою здебільшого за рахунок урізання фондів оплати праці. Ситуація штучно створеного „прокрустового ложа” вимагала негайної лібералізації надміру централізованого механізму економічного управління.

Новий сегмент „аграрної концепції М. Хрущова” знайшов своє нормативно-правове забезпечення у спільній постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.03.55 р. “Про зміну практики планування сільського господарства”, яка вказувала за необхідне “перейти на новий порядок планування в колгоспах, відправним пунктом якого повинен стати обсяг товарної продукції” [12, 53]. Без жодного сумніву, з економічної кути зору цей підхід видавався більш раціональним, оскільки відтворював власне кінцеву мету планування.

До того ж за умов його дотримання відкривалися широкі перспективи для стимулювання господарської ініціативи окремих господарств у напрямі ефективного використання наявних земельних ресурсів.

Звичайно, лещата тоталітарної системи не дозволяли суттєво послабити режим контролю з боку планових органів, тому функції нагляду за розвитком усіх галузей сільського господарства, забезпеченням виконання планів, розподілом матеріально-технічних ресурсів продовжували зберігатися за Держпланом СРСР [12, 55]. Відтепер при плануванні передбачався рівень виробництва продукції з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, враховувалося поєднання низки природно-економічних факторів: зонально-географічне розміщення і ґрунтово-кліматичні умови господарств; співвідношення складу сільськогосподарських угідь, рельєфу місцевості та розмірів земельних масивів; можливості отримання та застосування місцевих добрив (гною, торфу, вапна тощо); набору та співвідношення сільськогосподарських культур залежно від основної виробничої спеціалізації господарства; співвідношення окремих видів худоби і її породного складу; ступеня механізації та електрифікації сільськогосподарського виробництва; наявності робочої сили та обсягів її використання тощо [13, 5]. Правильне планування й розкриття виробничих резервів могло бути забезпечене тільки з урахуванням зазначених умов та наявної практики землеробства в кожному конкретному господарстві. Новий порядок планування дозволяв колгоспам урахувати всі названі умови, реальніше визначати обсяги виробництва тих чи інших видів продукції [13, 6].

За таких умов колгоспи отримали довгоочікувану нагоду налагодити належний рівень організації виробничих процесів, визначати спеціалізацію господарства, планувати вихід валової й товарної продукції та (в допустимих межах!) розподіляти отримані прибутки. Нові умови планування дозволяли управлінсько-господарському активу колгоспів займатись економічним аналізом своєї господарської діяльності, визначати економічну доцільність вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, розведення різних видів худоби, визначати собівартість продукції та шляхи її зниження. У соціальному аспекті це дозволило активізувати господарську ініціативу колгоспників, оскільки для її розвитку з'явилося більше матеріальних стимулів. Не менш значущим компонентом був і психологічний аспект, завдяки якому вдалося подолати сформований упродовж десяти років у свідомості більшості керівників господарств "комплекс виконавства".

Так, на відкритих загальних зборах колгоспу ім. Леніна Кіцманського району Чернігівської області голова правління М. Нижній заявляв: "Новий порядок внутрішньоколгоспного планування дозволить зміцнити громадське господарство, краще зацікавити колгоспників у кінцевих результатах праці" [14]. "Саме життя вимагає докорінного поліпшення практики планування сільського господарства, повнішого врахування місцевих умов, досвіду та ініціативи колгоспників", – відзначав голова колгоспу "Шлях до комунізму" Малинського району Житомирської області Г. Зафга [15].

Колгоспи спільно з МТС, з огляду на завдання, які передбачали обсяги заготівель продукції рослинництва й тваринництва за обов'язковими поставками, натуроплати за роботу МТС, контракції та закупівель, а також необхідності забезпечення потреб колгоспів у сільськогосподарській продукції, самостійно визначали розміри посівних площ за культурами, продуктивність тваринництва та кількість тварин відповідно за видами. В основу цього покладался принцип максимального використання всіх земельних фондів та збільшення виробництва продукції на кожні 100 га сільськогосподарських угідь [10, 54–55].

Очевидні позитивні перспективи в цьому напрямі пом'якшення владного тиску на село відразу викликали жвавий суспільний резонанс. "Можливість зміни структури посівних площ і заходи щодо підвищення врожайності всіх сільськогосподарських культур дадуть змогу одержувати таку кількість зерна, що його вистачить для виконання державних поставок, натуроплати за роботи МТС, створення фуражних фондів, а також для видачі колгоспникам не менше ніж по 3 кг зерна на трудовень", – оптимістично прогнозувало правління колгоспу ім. Будьоного Березівського району, що на Одещині [16]. Схожу думку висловлював і голова ревізійної комісії колгоспу ім. Молотова Г. Енкелес: "Новий порядок планування в колгоспах відкрив кращі можливості для збільшення виробництва зерна, що є основою піднесення всіх галузей сільського господарства" [17].

Принагідно треба зазначити, що, коли навіть цілком благородна й корисна ідея переходить у стадію її практичної реалізації, тоді ейфорійний запал та оптимізм починають зникати. Так, власне, і сталося в цьому випадку. У процесі реалізації поставлених завдань обласні та районні планові органи продовжували складати плани розвитку господарств за звичною схемою, звертаючи мало уваги на їхню спеціалізацію. Не зникла практика механічного планування та адміністративного нав'язування колгоспам розмірів посівних площ, окремих культур, чисельність поголів'я худоби. Нерідко план продажу державі продукції доводився колгоспам із запізненням. Не завжди районні планові та сільськогосподарські органи були здатні професійно організувати розробку виробничо-економічних планів розвитку господарств. Часто вони фактично пускали справу на самоплив, зводячи свою роботу лише до отримання від колгоспів планових показників для складання зведених планів району.

Ігнорування ролі природних факторів при плануванні сільськогосподарського виробництва також вело до серйозних прорахунків. Наприклад, господарствам України довгий час уперто нав'язували посіви ярової пшениці, хоч для більшості її кліматичних зон краще підходила озимина.

На існування такої практики вказувалося згодом на нараді працівників сільського господарства УРСР, що проходила в грудні 1961 р. (м. Київ). М. Хрущов, виступаючи перед аудиторією, справедливо піддав її критиці. На його думку, колгоспам необхідно було доводити лише завдання-замовлення: яку кількість і яких продуктів повинно продати господарство державі. Проблема того, як виробити ці продукти, мали вирішувати керівники та спеціалісти колгоспів [18, 66].

Партійно-урядова постанова від 20.03.64 р. “Про факти грубих порушень та перекозачень практики планування колгоспного і радгоспного виробництва” із цього приводу зазначалося, що так і не вдалося викоринити, здавалось би, давно засуджену практику шаблонного планування виробництва “згори”, господарствам все так само безцеремонно нав’язували плани посівних площ та врожайності сільськогосподарських культур, поголів’я худоби та її продуктивність, регламентувався наказним порядком практично весь комплекс господарських робіт [19, 355]. Тому безпосередній контроль над виконанням постанови від 9.03.55 р. “Про зміну практики планування” покладався на виробничі колгоспно-радгоспні управління, які повинні були поряд із заходами щодо виконання планів закупівель урахувувати інтереси подальшого зміцнення економіки кожного господарства на основі їхньої поглибленої спеціалізації, створення в них необхідних виробничих фондів, здатних забезпечити розширене відтворення, суворе дотримання принципів матеріальної зацікавленості працівників [20, 132–133].

Однак незважаючи на те, що на початку 60-х рр. у практиці планування колгоспного виробництва все ще спостерігалися негативні явища та процеси, все ж більш продуманий та раціональний підхід до планування сільського господарства дозволив ефективніше використовувати наявні ресурси та краще організувати сільськогосподарське виробництво.

У другій половині 50-х років з ініціативи М. Хрущова була здійснена достатньо енергійна спроба переходу від жорсткого адміністративного управління, централізованого планування сільського господарства до розширення меж господарської самостійності колгоспно-радгоспного виробництва та формування засад колгоспної демократії. Попри половинчатість та хаотичність хрущовських реформ, ліберальні прагнення в напрямі подолання радянського планового централізму з боку їх ініціатора є очевидними. Адже саме „аграрна ментальність” М. Хрущова найчастіше була домінантною у баченні і визначенні ним напрямків аграрної політики зміст якої полягав у знищенні існуючої за його попередників практики тотальної експлуатації села й селянства.

1. Діденко В.В. Діяльність партійних організацій України по дальшому розвитку колгоспного виробництва (1956 – 1961 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1967.
2. Кожукало І. П. Партійно-організаційна робота КП України на селі в період крутого піднесення сільського господарства (1953 – 1958 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1963.
3. Горак В.В. Ближче до практики, до життя. – К.: Обл. кн.-газ. вид-во, 1963.
4. Петренко В.С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969 рр.). – К.: Наукова думка, 1970.
5. Русинів І.В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9.
6. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956 – 1964) // Історія України. – № 8.
7. Зеленин І. Е. Аграрная политика Н. Хрущёва и сельское хозяйство страны // Отечественная история. – 2000. – № 1.

8. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов. – М.: Наука. – 1992.
9. Про зміну практики планування сільського господарства. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.03.1955 р. – К.: Політвидав УРСР, 1955.
10. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Т.6 (1941-1954). – К.: Політвидав України, 1980.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 30/2. – Спр. 3697.
12. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Т.7 (1955-1959). – К.: Політвидав України, 1981.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1193.
14. Нижній М.І. Щомісячне авансування колгоспників // Колгоспник України. – 1955. – № 5.
15. Зафта Г.А. Новий порядок планування в дії // Колгоспник України. – 1955. – № 12.
16. Лутов І.Й. Перспективний план колгоспів в дії // Колгоспник України. – 1955. – № 10.
17. Енкелес Г.Є. Досвід роботи ревізійної комісії // Колгоспник України. – 1955. – № 12.
18. Хрущов М.С. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з’їзду партії. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961.
19. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Т. 8. (1959 – 1965). – К.: Політвидав України, 1981.
20. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р-27. – Оп. 20. – Спр. 113.

С.О. Шамара

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1954-1965 рр.

Історія сільського господарства регіонів має неабияке значення для сучасних українських дослідників. Поза всякими сумнівами, не менше значення вона має для людей, які пов’язані з питаннями життя і праці на селі безпосередньо. Й у науковців, і в аграріїв, певна річ, – у політиків не відпадає потреба у зверненні до минулого. За умов новітніх перетворень у галузі сільського господарства особливо актуалізується проблема досвіду аграрних реформ в Україні. Одними з таких були реформи “хрущовської” доби, які в Черкаській області позначилися своєю специфікою.

На жаль, саме проблемам аграрного розвитку нашого регіону не присвячено належної уваги в історичній літературі. Майже ідеальними вважали показники розвитку сільського господарства Черкаського краю середини 1950-х рр. їхні сучасники [1, 2]. Про позитивні зрушення в аграрному секторі краю 1950 – 1960-х рр. зазначають дослідники й сьогодні [2, 83–86]. Автори “Історії Шевченкового краю 1939 – 2002 рр.” позитивно оцінили перебіг соцзмагань у Черкаській області в період “відлиги” [2, 97–98]. Пригадує не без захоплення про обласні соцзмагання молоді й В. Сокоренко [3, 54–55, 74–75]. Йдеться про успіхи черкашан у хрущовську добу і в каталозі “Черкащина – серце України. 1954-2004” [4, 22]. Г. Суховершко, незважаючи на назву одного з фрагментів своїх спогадів – “Перше десятиріччя в історії Черкащини було найтяжчим”, – в цілому відзначає про “помітні якісні зміни” у першому десятилітті існування області [5, 7].